

ՈՒՎՈՒՄՆԵԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ, Ը

9.

$$\left(\frac{S}{G} - \frac{S_0}{G_0} = \frac{S}{G} - \frac{S_0}{G_0} + \frac{S}{G} - \frac{S_0}{G_0} + \frac{S}{G} - \frac{S_0}{G_0} \right) :$$
¹⁾ SEU «Вспомогательная индустрия»

մէջ մտնելներու համար՝ բայց այս անումենք ստիպուած այն. ահագին և ընդհանուր թիրիմացութիւնից՝ որ մինչև ցայսօր շարունակել է գոյութիւն ունենալ Մարարասի ծաւալի մասին՝ որից և ծագել են բաղմամբիւ անտեղի եզրակացութիւններ։

Ճշմարտութիւնից շատ շեղուած չենք լինի եթէ ենթադրենք որ Խորենացին թերևս գիտակցաբար գործ էր դնում այդպիսի անորոշ «ասէ»ներ կամ «յարէ»ներ՝ չհամարձակելով «ըստ իւր ուղղամտութեան» խաբել և գրաւոր աղբիւր ցոյց տալ այն կէտերի համար՝ որոնց համար իսկապէս գրաւոր աղբիւր չունէր՝ միւս կողմից քաշուած էր յաճախակի հայկական վէպը կամ զրոյցները բացորոշակի հրապարակ հանել ի բրև միակ աղբիւրի, առանց գոնէ որ և է գրաւոր «հիման» վաւերացման՝ որն և ըստ իւր ժամանակի հայեցողութեան կարող էր վնասել իւր գրուածքի վարկին։ Ուստի և ստիպուած բաւականանում էր անորոշ «ասէ» կամ «ասեն»երով՝ ուղիղ կամ սխալ հասկանալու մեղքն ու վարձքը թողնելով ընթերցողի շէնքին։ Մի բան միայն աներկբայելի է՝ որ Խորենացին՝ ամեն մի կէտում՝ երբ գրաւոր որևէ աղբիւրի վկայութիւն ունէր՝ այդ ոչ միայն չը պիտի ծածկէր կամ անորոշ թողնէր՝ այլ պիտի աճապարէր ամենայն արտօրանօք յիշել այդ աղբիւրը՝ որ և իսկապէս էլ արել է՝ իբրև աղբիւր համարելով նաև ամենահեռաւոր ակնարկութիւնները՝ որոնք քիչ թէ շատ կարող էին աւելնելով ունենալ իւր պատմածի հետ։ Խորենացու ամենամեծ գանգատը իւր ամբողջ երկասիրութեան մէջ գրաւոր աղբիւրների, մատենների պակասութեան մասին է։

Ա. գիրք, գլ. 21, 22. Այս գլուխները նուիրուած են Պարոյրին և նրա յաջորդներին։ 21-դ գլխում յիշուած է մի բոլորովին նոր աղբիւր. «վասն որոյ արժան է մեզ աստանօր մեծ գործ կատարել և բազումս ասել առարկութիւնս ճառից՝ զորոց մեզ էն իսկ հիմունս այսպիսեաց բանից ընթեռնուլ արժանաւորեցաք ի չորս հագներգութիւնս զարգասաւորին ի բանս և զիմաստնոյն իսկ և զի մէջ իմաստնոցն իմաստնագունի»։

Ո՞վ է այս «իմաստունը» իմաստունների մէջ իմաստնագոյնը՝ որ չորս հագներգութեամբ մի գրուածք ունէր՝ որին Խորենացին այնչափ յարգում էր՝ որ նրա գիրքը կարգալը համարում էր մի «արժանիք» — արժանացանք անձամբ կարդալ նրա գիրքը՝ մի ասացուած՝ որ ենթադրում է յարգանքից աւելի մի բան։ «Մեզէնը» մի շատ թանկագին բառ է Խորենացի ուսումնասիրողին համար։ Ուրեմն շատ աղբիւրներ ունի յիշած Խորենացին՝ որ «անձամբ» չէ կարգացել՝ այլ որոնցից օգտուել է միջնորդաբար։ Մենք դէպք ունեցանք այս մասին խօսելու «հաւ» և «համբաւ» ընթերցուածների առթով։ Եւ իսկապէս՝ քննադատութիւնը ցոյց է տալիս

դրապէս, որ Խորենացու Ա. գրքի շատ աղբիւրները առնուած են միջ-
նորդաբար՝ Եւսերիօսից, և թէ Խորենացին չէ ունեցել իւր յի-
շած բազմաթիւ գրողների բուն մատենները, Եւ Խորենացին այգ
չէ ել ծածկում ինչպէս կարծուել է մինչև այժմ: «Համար» ըն-
թերցուածը, այս «մեղէնը» ապացոյց են այգ բանին:

Այս «չորս հագներգութիւնը» գրող իմաստունի գրուածքում Խորենացին
չէ կարգացել Պարոյր—Աարբակի բուն պատմութիւնը, այլ միայն հիմունք,
այսինքն այնպիսի մի բան, որ երաշխաւորում էր Պարոյր—Աարբակի
պատմական գոյութեանը: «Հագներգութիւն» բառը Խորենացին գործ է
ղնում գրքի փոխանակ: «Չորս հագներգութիւնը» պէտք է հասկանալ
մեր կարծիքով, ոչ որևէ բանաստեղծութիւն, ինչպէս հագներգու-
թիւն բառի արտաքին երևոյթը և սովորական կիրառութիւնն է ցոյց տալիս:
այլ լոկ—չորս գիրք կամ չորս հատոր: Խորենացին հագներգութիւն բառը
գործ է զնում նաև իւր պատմութեան համար: Բայց զի պատ-
մութեանց և ոչ գովեստից է ժամանակս, մանաւանդ զի և հագնե-
րգութիւնս ըստ իւրաքանչիւր պատմագրաց արտասանութեանց և ոչ
յատուկ ի մէջ շարագրեցաւ, անցուք ի կարգ բանից, որ ինչ յաղագս
սորա» (Բ., 92): Ուրեմն ո՞վ էր այս «չորս գրքով» կամ «չորս հատորով»
մատենի հեղինակը: Թէ այդ Մարաբասը չէր, այդ բողոքովին աներկբա-
յելի է: Այստեղ խօսքը նոր, մինչև այժմ չյիշուած աղբիւրի վրայ է:
Մարաբասը երբէք չէ արժանացել Խորենացուց իմաստունների մէջ իմաստ-
նագունի» տիտղոսին: Մարաբասի տիտղոսներն են «ծերունի» ուշիմ (որ Աս-
տինայ բառի թարգմանութիւնն է) և բազմահմուտ: Խորենա-
ցին ածականներ չտալով չէ, նրա ամեն մի բառը կշռած է: Աւերջապէս
ոչ մի միտք չունի ասել, այն էլ հազիւ ուրեմն 22-դ գլխում: Մարաբա-
սի համար, թէ մենք (Խորենացի) մեղէն—անձամբ կարգացինք նրա գր-
ուածքը: Մեր կարծիքով իմաստուն, իմաստնագոյն, բառերը բաւական
բնորոշ են Խորենացու բերանում: Նրա համար իմաստուն են միայն
Յոյն երբ, Պարսերը «իծուն են և անճոռնի», որևէ քննադատութիւ-
նից իսկ ստոր, իսկ Հայերը «անբան են և թուլամիտ»: Յոյներն են միայն
«ժայր և դայեակ իմաստից»: Ուստի և այս իմաստունների մէջ իմաստնա-
գոյնն էլ պէտք է յոյն լինի: Խորենացուն ծանօթ յոյն գրողներից երկուսը
միայն մեծ հաւանականութիւն ունին իմաստնագունի տիտղոսին արժանա-
նալու Խորենացուց, Հերոդոտոս և Դիոգոր Սիկիլացին: Այս վերջինին
մանաւանդ շատ է յարգում Խորենացին: Դիոգորին նա ծանօթ էր և
կարգացել էր երևի ուսանողութեան ժամանակ, բայց պատմութիւնը
գրելիս իւր մօտը չունէր նրա գրուածքը, ապա թէ ոչ մտադիր էր իւր
ամբողջ Բ. գրքում նրանից օգտուել: «Ոչ հնախօսութիւնք եղեալ մերոյ

աշխարհիս՝ և ոչ ընդ ամենայն յունականն անցանել ատակեալ՝ սակս կարծութեան ժամանակին. նա և ոչ Մատենագրութիւնք¹⁾ Դիոգորի Տուպառ մեզ են՝ զի ի նմա պահելով զպէն՝ անմոռաց անցանեալք ընդ բնան, զի մի ինչ ի մէջ մնացե ի գլխաւորացն և ի պիտանեացն, և արժանի յիշատակի մերոյ շարագրութեանց՝ (Գ. 1):

Այդ «չորս հատորով» մատենան անծանօթ հեղինակին Խորենացին կոչում է նաև «արգասաւոր ի բանս» որ չէ նշանակում ճարարախօս eloquent, ինչպէս հասկացել է Լանգլուան (Coll. I. p. 32), այլ արգիւնաւէտ գրող, շատ գրքեր գրող, որն և շատ յարմար է գալիս Դիոգորին՝ որի «Պատմական Մատենագրարանն կամ Մատենագրութիւնք» գրուածքը բաղկացած էր 40 գրքից, «Մատենագրութիւնքը» յայտնի էին Խորենացուն և Թերևս, ինչպէս որ Խորենացու, եռահատոր պատմութիւնը (մի) հագներգութիւն է կոչուում այսպէս և Դիոգորի քառասուն գիրքը տրոհուած լինէր 4 հատորի կամ հագներգութեան, Դիոգորի պատմութիւնը խօսում էր աշխարհի բոլոր ազգերի վրայ՝ ահագին գրուածք էր 30 տարուայ աշխատութիւն, և մեզ հասած մասերումն էլ գտնուում ենք Երբակի կամ Վարրակի յիշատակութիւնը, Հաւանական է որ Դիոգորի կորած մասերումն էլ չկար Պարոյրի որևէ յիշատակութիւն, բայց Խորենացին այդ չէ էլ պնդում։ Եւ մենք տեսանք Թէ Խորենացին ինչպիսի զգուշութեամբ է դործածում այդ յականէ յանուանէ չյիշուած հեղինակի վկայութիւնը, կոչելով այդ «հիմունք»։ Բայց ինչո՞ւ համար չէ տալիս հեղինակի անունը, արդեօք ծածկելով համար։ Մենք այդ չենք կարծում։ Հեղինակի անունն չյիշատակելը մեր կարծիքով այս գէպքում կարելի է բացատրել՝ այդ հեղինակի յայտնիութեամբ, հռչակաւոր լինելովը։ Միջին դարերում Magister նշանակում էր Երիտօտէլը, Թերևս Խորենացու ժամանակ Լղեքսանդրեան դպրոցում պատմիչների մէջ «արգասաւորը» և «իմաստնագոյնը» համարում էր Սիկիլացին, որից իսկ որ, օգտուել են թագմածիւ յետագայ դրողներ։ Այսպիսի մի լռութեամբ ծածկուած է մնացել մեզ համար մի ուրիշ անձնաւորութեան անուն, որը նշանաւոր էր լինելու հինգերորդ դարի ուսումնական հայերի համար, խօսքերս Խորենացու վարժապետի վրայ է, որին կոչում է մեր պատմահայրը՝ Նոր Պղատոն, նրան նուիրելով իւր գ. գրքի 62 գլուխը, բայց մոռանալով Թողնել մեզ նրա բուն անունը—այլ ուսանել զգօրութիւնս պէս պէս իմաստից ի նոր Պղատոնէն, յիմն ասեմ վարդապետէ, որում ոչ անարժան 2) դտայ աշակերտ և ոչ անկատար վարժմամբ յանգեալ արուես-

¹⁾ Առաջարկում եմ այս «Մատենագրութիւնք» բառը գլխատառով գրել, որովհետեւ ըստ իս. այդ Դիոգորի երկասիրութեան անուանակոչութիւնն է։

²⁾ Կայ երկու ընթերցում՝ «արժան» եւ «անարժան»։ Մինչեւ այժմ նախադասութիւն է տրուած «արժան» ընթերցումին.— ոչ արժան դտայ աշակերտ, բայց մեր կար-

տից ինքնացայ: Անշուշտ այստեղ արդէն խօսք չէ կարող լինել փիլիսոփայ վարդապետի անունը գետակցարար ծածկելու մասին: Պէտք է ասել, որ մեր հին գրողները ընդհանրապէս ժխտ են իրենց անունները յիշելիս: Կամ իրենց մասին տեղեկութիւններ հաղորդելու: Այ խորենացու և ոչ էլ Սահակ Բագրատունու անունը կայ պատմութեան ամբողջ երեք գրքերում: Եթէ չհաշուենք Ա. գիրք, 1. գլխի և Գ. գիրք, վերջին գլխի վերատառութիւնները:

Եւ այս ամենից յետոյ, մարդ ապշած է մնում: Երբ տեսնում է, որ Էմինը, կամենալով որոշել, «չորս հագներգութիւն» գրող մատենագրի անունը, ոչ միայն առանց որևէ հիման համարում է նրան Մարաբասը, այլ և իւր այդ բոլորովին անձնական կարծիքը, առանց գոնէ որևէ ծանօթութեամբ նախազգուշացնելու ընթերցողին, մտնում է բնագրի մէջ (Պուսեր. Թարգ. գլ. 21), այնպէս որ ընթերցողը ստիպուած է աներկբայաբար համոզուած լինելու, որ իսկապէս Խորենացու Ե. գրքի այդ բոլոր գլուխները Մարաբասին են քաղուած և թէ Խորենացին անհրաժեշտ է համարել հաւատացնել մեզ, որ ինքն անձամբ կարգացել է Մարաբասը:

Այդ անհիման և վայր ի վերոյ կարծեաց նախապաշարող ուժն այնչափ զօրեղ է, որ Խորենացու հմուտ և սրամիտ քննադատն անգամ՝ Գուտշմիդ չէ կարողացել խուսափել այս թակարդից և խելօք աղուէսի նման երկու ոտքով է բռնուել: Նա թէև Մարաբասի գիրքը Խորենացու «հնարածն» է համարում, այսուամենայնիւ, Էմինի նման, այս 21-դ գլխում յիշուած «իմաստուններից իմաստնադոյնը» Մարաբասն է կարծում և մինչև անգամ անհնարին չէ համարում մի համեմատութիւն անցկացնել այդ «իմաստնագոյն Մարաբասի» չորս հագներգութիւնների և Խորենացու չորս գրքերի միջև 4): Մենք արդէն տեսանք Խորենացու 2որրորդ գրքի

ծիրով այդ սխալ է. ուղիղն է՝ «անարժան»: Մեր այս կարծեաց նպաստաւոր է անընդմիջապէս հետեւող ասացումը՝ «եւ ոչ անկատար վարժամբ», որն աներկբայաբար հեթադրում է «անարժան»: Խորենացու միտքն այն է, «իմ վարժապետիս տրժանանաւ որ աշակերտ եղայ եւ կատարեալ վարժութեամբ նրա աւանդած արուեստը իւրացրի»: Եւ ընդհանրապէս ասած՝ Խորենացին ազատ է կեղծ համեմատութիւնից: Նա ինչպէս որ չէ ծածկում իւր կարծիքը ուրիշների մասին, նոյնպէս եւ չէ ծածկում իւր կարծիքը՝ իւր մասին: Այսպէս մի տեղ ցոյց է տալիս նա որ մասամբ ինչ ինքն շուքի գիտէր. քան իւր վարդապետը՝ Սահակ Պարթեւը. «Ո՞վ այսուհետեւ զմերս յարգեսցէ զուսումն. ո՞վ ուրախացի ընդ առաջադիմութիւն աշակերտիս, ո՞վ զհայրական բարբառեսցի զուարճութիւն, մասամբ ինչ յաղթահարեալ յորդուս» (Գ. 68):

4) Ueber die Glaubwürdigkeit der Armenischen Geschichte der Moses von Khoren, von Gutschmid, եր. 32:

առասպելի արժէքը՝ 1881-ին Էմինը փոխեց իւր կարծիքը՝ ընկնելով ուրիշ ծայրահեղութեան մէջ։ Այս անգամ «Զորս հագներգութիւնը» համարումէ նա հայկական ազգիւր, Խորենացուց առաջ գոյութիւն ունեցող պատմութիւն։ Այս կարծիքն արդէն այնչափ անհիմն, ասեմք բառը, անհեթեթ է, որ չարժէ անգամ հերքելը։ Բաւական է միայն կարգաւ Խորենացու Ա. գիրքը 2 գլուխը՝ «Յաղագս անիմաստասէր բառուց առաջնոցն մերոց թագաւորաց և իշխանաց», որ ամեն կարծիք փաթառուի 1)։

Այս 21-դ գլխում Վարբակի պատմութեան մասին կայ և մի այսպիսի նկատողութիւն. «Այլ այս եթէ առ ալլս ալլազգաբար պատմի մի ինչ սքանչանար»։ Եթէ այս պատմութիւնը ուրիշներից՝ ուրիշ տեսակ է պատմում, բնաւ մի զարմանար։ Ուրեմն Խորենացին չէ ուրանում, որ ուրիշ պատմիչների մօտ, օրինակի համար՝ Դիոգորոս Սիկիլացու կամ Հերոդոտոսի մօտ այլ տեսակ է պատմում և Պարոյրը չէ յիշում։ Եւ այս բացատրումէ Խորենացին մեր նախնիների անուսուսման ասիւթեամբ, որ իւր ժամանակին գրի չառան Հայոց պատմութիւնը, ինչպէս այդ մասին արդէն երկարօրէն խօսել էր Խորենացին առաջ էլ (Ա, 3)։

Վերջապէս, Խորենացին հարցնում է. «Ապա եթէ ասիցեն, ուստի՞ մեզ և զնախնեացն մերոց բազմաց այսպէս գտանել զանուանս և զգործս ասեմ. ի հնօցն դիւանաց Քաղդէացւոց, Ասորեստանաց և Պարսից, վասն մտելոց անուանց և գործոց նոցա ի քարտէս արքունի, ի բր գործակալաց և վերակացուաց աշխարհիս ի նոցանէ կացելոց և մեծաց կողմնակալաց»։ Առ երեւթս այնպէս է թւում թէ Խորենացին պարզ ասում է, որ հայ նահապետների երկար ցանկը՝ Անուշաւանից սկսած, ինքն անձամբ քաղել է Քաղդէացիների, Ասորեստանցիների և Պարսերի հին դիւաններից, մի բան, որ ամեն կերպով մեզ իրաւամբ բոլորովին անիրագործելի և անհաւատալի է թւում։ Բայց Խորենացու այդ անհաւատալի ասութեան հաւանական բացատրութիւնը հէնց իւր կողքին է. — «Նախարարների և նահապետների անունները մտած էին արքունի քարտէսի մէջ, իբրև կողմնակալների, վերակացուների և գործակալների անուններ, այլ խօսքով ասած, ամեն մի հզօր նախարարութիւն իւր աւանդութիւններով կապուած էր դրացի որևէ հզօր տէրութեան հետ՝ ինչպէս Արծրունիները Ասորեստանցիների հետ, եւ մենք հաստատ գիտենք Խորենացուց, որ այդ նախարարական տները ան»

1) Էմինի այս կարծիքն էլ ինքնուրոյն չէ, այլ փոխառնովի. տե՛ս Collections, t. 1, p. 32, n. 3 և Моисей Хоренский и Древ. Эпосъ Арм. 1881. էր. 15.

Թիւ մատեաններ ունէին օտար լեզուներով կամ Թերեւս՝ օտար լեզուի տառերով գրուած, մասնաւորապէս իրենց սեպուհութեան և պայազատութեանը վերաբերեալ (Ա, 3): Այդ մատեանների գրոյցների հետքերը մնացել են մեր հին մատենագրութեան մէջ (օրինակ՝ Արժրունեաց Հագամակերտի առասպելը, և այլն): Մենք գիտենք նաև, որ իւրաքանչիւր ազնուական տան՝ այդպիսի յուշարձանները պէտք է ըստ կարելւոյն աւելի մեծ հնութիւն վերագրէին, հասցնելով նրանց ծագումը մինչև քաղդէացիները և դեռ աւելի էլ հեռու: (Արժրունիների ծագման մասին խօսելիս մենք գէպք կունենանք այս կէտն աւելի շեշտելու): Այնպէս որ՝ Խորենացին ճշմարտութիւնից շատ հեռու չէր լինի, իւր՝ նախարարական տների գրոյցներից հաւաքած տեղեկութիւնները վերագրելով Պարսերի, Ասորեստանի և Քաղդէացիների գիւաններին: Գոնէ, աներկբայելի է, որ նախարարական աւանդութիւնները շատ հին լինելու յաւակնութիւն պիտի ունենային, ինչպէս այդ յատուկ է բոլոր ազնուական տոհմերի աւանդութեանց:

Այսպէս կամ այնպէս՝ մի բան միայն որ ոչ մի կասկած չի վերցնիլ, այդ աշն է, որ այս յառաջ բերուած բոլոր ազդեցիւրները ոչինչ ընդհանուր չունին Մարաբասի հետ:

Սակայն 22-դ գլխում, մի կէտում որ չէ վերաբերում ոչ Պարոյրին և ոչ էլ Նրա յաջորդներին, մի անկախ յաւելուածում, կայ մի վկայութիւն «պատմագրից»՝ Մարաբասից: Մենք տեսանք արդէն որ «պատմագիրը» Մարաբասի յատուկ տիտղոսն է. «որպէս ցուցանէ նոյն պատմագիր, նոյն ինքն պատմագիրն, և այլն» (Ա, 13): Ահա այդ հատուածը. «Հրաչեայ սա կոչի՝ վասն առաւել պայծառերես և բոցակնագոյն իմն լինելոյ»: Առ սոյմաւ ա ս ե ն (ո՛չ Մարաբաս) կեցեալ զՆարուգոգոնոսոր

Վենետիկեան վերջին տպագրի մէջ այս նախադասութիւնը գրուած է մի միջադէպով՝ Հրաչեայից յետոյ, այսպէս. «Հրաչեայ, սա կոչի, եւ այլն»: Մեր կարծիքով այդ միջակէտը ոչ միայն դուրի է որեւէ իմաստից, այլ եւ աղջատում է ասացուածը: Խորենացին ուզում է ասել. «Սա կոչի Հրաչեայ վասն պայծառերես եւ բոցակնագոյն իմն լինելոյ եւ այլն»: Աւ այս պարբերութիւնը մինչեւ գլխի վերջը մի ծանօթութիւն է Պարոյրեան ցանկի Հրաչեայ անուանը: Իսկ այս պարբերութեան նախընթաց պարբերութիւնը — «Գանդի եւ վերջին Երուանդ... զանուանս զայստիկ» — մի սերիշ ծանօթութիւն է Երուանդ Սակաւահեայ եւ հիգրան անուններին վերաբերեալ: Այսպիսի ծանօթութիւնները ձեռագրերի մէջ գրուում են անուանական ցանկից դուրս, առանձին նշանով կամ աստղանիշով: Մեր կարծիքով այս երկու ծանօթութիւն — պարբերութիւնները իրենց տեղերը շփոթել են, յետ ու առաջ ընկնելով: Կամ պէտք է այժմեան տպագրի (Վենետիկեան վերջ. հրատ.) կարգաւորութիւնը պահելով՝ Հրաչեայ սա կոչի՝ պարբերութեան սկզբին մի աստղանիշ դնել եւ մի աստղանիշ էլ Պարոյրեան ցանկի Հրաչեայի մօտ, ցոյց տալով այդ երկուսի առնչութիւնը, եւ ամբողջ պարբերութիւնը նկատել ընադրից դուրս իբրեւ ծանօթութիւն, կամ, որ աւելի խելացի կլինի՝ Հրաչեայ սա կոչի... որ է երբայցի, ամբողջ պարբերութիւնը մտցնել Պարոյրեան ցանկի մէջ Հրաչեայ անուն տակը:

արքայ բարեկացւոց՝ որ գերեաց զՏրեայս: Աւ սորա ա ս ե ն (ո՛չ Մարաբաս) զմի ի գլխաւորաց Երբայեցւոցն գերելոց խնդրեալ ի նաբուգոդոնսորայ, Համբաթ անուն, ածեալ բնակեցոյց մեծաւ պատուով, և ի ս մ ան է ա ս է պ տ տ մ ա գ ի Ր ն (Մարաբաս) լինել զաղգն Բագրատունի, և հաւաստի է: Եսել է թէ՛ Մարաբասի մէջ կար աւանդութիւն Բագրատունիներ ի Տրեական ծագման մասին:

Ա. գիրք, գլ. 23: Այս գլխի բովանդակութիւնն էլ առնուած է հայկական վէպից: Այդ վէպի փշրանքները հասել են մինչև մեր օրերը Սասունցի Դաւիթ անուան տակ: Այստեղ պատմուած է Սնեքերիմի հայրասպան և ապստամբ որդիների փախուստը գէպի Հայաստան, իրենց մայրեն ի երկիրը (ըստ մեզ հասած վէպի ասութեան): Այս փախստական արքայորդիներից ծագեցան Երծրունիներն ու Գնունիները: Ահա այս ծագման մասին վկայութիւն է բերուած Մարաբասից. «Իսկ Արգամոզանն յարեւելից հարաւոյ նորին կողմանն բնակեալ ի ս մ ան է ա ս է պ տ տ մ ա գ ի Ր ն (Մարաբաս) լինել զԵրծրունիս և զԳնունիս»:

Մի այսպիսի վկայութիւն կայ նաև Անգեղ տան մասին. — Բայց զԱնգեղ տունն, ա ս է ն ո յ ն պ տ տ մ ա գ ի Ր (Մարաբաս), ի Պաքամայ ու մեմնէ ի Հայկակայ թոռնէ լինել:

Սրանից յետոյ այլ ևս բնաւ չենք հանդիպում Խորենացու Ա. գրքում Մարաբասի յիշատակութեանը, կամ նրանից արուած որևէ քաղուածքի: Այսուամենայնիւ շարունակենք համառօտել Խորենացին:

Ա. գիրք, գլ. 24: Այս գլխով Խորենացին սկսում է նոր հատուած, որ նուիրուած է Տիգրան Հայկազունուն: Խորենացու սովորութիւնը յայտնի է իւրաքանչիւր նոր հատուած սկսելիս ցոյց տալ այդ հատուածին ծառայող աղբիւրները: Այս մենք տեսանք Ա. գիրք 8 գլխում Մարաբասի վերաբերութեամբ և 19-դ գլխում: Ուր ընդհանուր և անորոշ աղբիւրներ է ցոյց տալիս նա Անուշաւանեան և Պարոյրեան ցանկի նահապետների ու թագաւորների պատմութեան համար: Նոյն սովորութեանը հաւատարիմ է մնում Խորենացին իւր ամբողջ պատմութեան ընթացքում: Դեռ Գուարշմիդն էր նկատել թէ՛ Moses gibt immer sehr genau an, wo eine neue Ge-

անմիջապէս: Այսպիսով «Փանդի եւ վերջին Երուսնդոս» պարբերութիւնը կմնայ 22-դ գլխի բոլորովին վերջում: Ընչպէս որ խկապէս էլ պէտք է լինի: Խորենացու Ա. գիրք 19-դ գլխում այս երկու պարբերութիւն—ծանօթութեանց բոլորովին նման ունինք մենք չորս ծանօթութիւն, վերաբերեալ Յեսուի, Արայի, Հայկակի եւ Զարմայրի անուններին: Որոնք ձեռագրերի մէջ բնագրից դուրսն են դուռում առանձին աստղանիշերով, եւ որոնք վերջին հրատարակութեան մէջ զ Ե տ ե ղ ու է Լ են բնագրում: Այս մեր աւաջարկած տեղափոխութեանը էլի առիթ կունենանք վերադառնալու:

schichtsquelle eintritt, und ebenso genau die Residenzwechsel der armenischen Könige. (Եր. 16):

Այս 24-դ գլուխն էլ այդպիսի մի հատուածի սկզբնաւորութիւն է, ուր ցոյց է տրուելու նոր աղբիւր: Ուշի ուշով կարգալով այս պերճարան գլուխը, հանգիպում ենք միմիայն մի աղբիւրի յիշատակութեան. — «զորմէ (զՏիգրանայ) աս է ի ն ի հ ի ն ս ն մ եր, որք բա մ բ ու մ բ ն եր, գ է ի ն, լինել սմա և ի ցանկութիւնս մարմնոյն չափաւոր, մեծիմաստն և պերճարան, և այլն»: Ահա Խորենացու յառաջ բերած միակաղբիւրը Տիգրանի պատմութեան համար: Յայտնի է Խորենացու այն ջանքը, որով տքնում է նա այսպէս կամ այնպէս իւր պատմածը վաւերացնել անպատճառ մի որեւէ գրաւոր աղբիւրի վկայութեամբ, և եթէ այդ հնարաւոր է՝ յունական աղբիւրի վկայութեամբ: Մինչև անգամ ասորական կամ քաղզէական գրուածները, որոնք յունարէն են թարգմանուած, Խորենացին համարում է յուսնական աղբիւր, պատճառարանելով այսպէս՝ «սակայն մեք Յունաց համարիմք, որպէս ի նոցանէ ուսեալ» (Ա. 5): Ուստի և Տիգրանի պատմութեան համար եթէ նա որեւէ գրաւոր աղբիւր ունենար, անհնարին էր որ լսէր, բաւականանալով «բամբուամբ» երգող վիպասանների վկայութեամբ:

Ա. գիրք, գլ. 25, 26, 27, 28, 29, 30. Այս գլուխների մէջ Տիգրանի և Աթաշակի պատմութիւնն է ամփոփուած: Նախընթաց գլխում արդէն տեսանք իբրև աղբիւր վիպասանների երգը, այդ նոյնը ճշմարտում է և այս գլուխներում: Երևում է որ վիպասանների երգը Աթաշակի պատմութեան հետ կից շարադրուած էր և նրա սերնդեան Վիշապազունների զրոյցները: Իսկապէս մենք տեսնում ենք Տիգրանի և Աթաշակի հետ հանգէս դուրս գալիս և Արշակունի Արտաշիսին և Սաթենիկանը կամ Սաթինիկանը, և Արգամ—Արգաւանին և Արտաւազդին: Այս բոլորը ամբողջովին առնուած են վիպասանական երգից, նաև թուեւեաց երգերից: Այս գլուխներում պատահում են այսպիսի ասացուածներ. «օրինակաւս այսուիկ՝ որ պատմէն» (25) ¹⁾, «էր, ասէ, յաւուրսն յայնս ոչ սակաւ ինչ վտանգ» (26), «Զկնի այսորիկ ասէ, թէ ի հառատաւի Աշգահակայ զՏիգրանուհի ի տիկնութիւն» (29), «Պատմի և այս» (30), «Յայտնեն զայս ճշմարտապէս և թուեւեացն երգք, զոր պահեցին ախորժելով, որպէս լսեմ՝ մարգիկ կողմանն գինաւէտ գաւառին Վոլթան» ²⁾, «Այլ և

¹⁾ Վենետիկեան վերջին տպագրում աւելացրած է մի «ասէ» — օրինակաւս այսուիկ ասէ՝ որ պատմէն: Այս «ասէ» բառը պակասում է նախկին տպագրերում: Ճշտագրերում: Նաեւ Վմրդդուի ձեռագրում, եւ մեր գիտնալով կայ միայն լատինացու կոչում (կաթինեանի) օրինակում: Մեր կարծիքով այդ «ասէն» բառովն աւելորդ է:

ճաշ ասեն գործեալ (տպ. գործել) Արգաւանայ ի պատիւ Արտաշիսի
 և խարգաւանակ լեալ նմին ի տաճարին վիշապաց», Այլ և Արտաւազդայ
 ոչ գտեալ ասեն... տեղի ապարանից՝ ի հիմնանալն Արտաշատու, նա
 անց, ասէ, գնաց և շինեաց ի մէջ Մարաց զՄարակերտ» (30): Պէտք է
 նախապէս նկատել, որ այս բոլոր գլուխներում Խորենացին պատմում է
 իւր բերնից, պատմողը ինքն է, դատողութիւններ է անում:
 Համառոտում է, յաւելուածներ է անում ևայլն, ևայլն: Միայն տեղ տեղ
 նա խօսքը թողնում է վիպասանութեան կամ թուեկեաց երգերին կամ
 անորոշ՝ որ պատմէն—որ պատմում է, կամ «պատմի և այս»
 պատմում է և այս՝ կամ «ասէ—ասում է» կամ «ասեն—ասում են»:
 Ուր է այդ ասողը, պատմողը—մենք պատասխանում ենք՝ երգը, վիպա-
 սանութիւնը, զրոյցը, թուեկեաց երգերը, և ոչ մի դէպքում Մարարաս:
 Սակայն Գարագաշեան ուրիշ տեսակ է հասկանում: Նա երկու տեղ աւել-
 ւացնում է Մարարաս անունը. «էր, ասէ (Մարարաս) յաւուրսն յայնս»,
 «Զկնի յայտորիկ ասէ (Մարարաս)»: Ինչ հիման վրայ, ինչ պատճառով
 մենք բնաւ չենք կարողանում հասկանալ: Մենք խոստովանում ենք, որ
 փոքր ինչ տարօրինակ է «ասէ» անորոշ ասացուածը առանց անուն—
 բայի, բայց ինչո՞ւ անպատճառ ենթադրել թէ այդ ասողը Մարարասն է:
 Կամ թէ ինչո՞ւ մի «Մարարաս» էլ չէ աւելացրել Գարագաշեանը «նա
 անց, ասէ, գնաց և շինեաց»-ի մէջ: Փաստ է, որ Մարարասի անունը
 ամենեւին չկայ այս գլուխներում: Բայց նախառեալ կարծիքը այնչափ զօ-
 րեղ է, որ մի տեղ Գարագաշեան մինչև անգամ Խորենացու փոխանակ
 դնում է Մարարասի անունը, ահա այդ օրինակը. Խորենացին յառաջ բերելով
 Աթղահակի նամակի պատճէնը աւելացնում է իւր կողմից. «Եւ առանց
 յերկարելոյ զբանս ասացից: Գայ առաքեալն և կատարէ յաղաքս օրիոր-
 դին գեղեցկի»: Գարագաշեանը թարգմանում է՝ «Զերկարեմ խօսքս, ասէ
 Մարիբաս (?), պատգամաւորը կու գայ և կը կատարէ գործը ևայլն» (եր.
 120): Ո՞րտեղից է և ինչո՞ւ է Մարարասն այստեղ խցկուել, մինչդեռ բոլոր
 այս գլուխներում, ինչպէս արդէն նկատեցինք, պատմութիւնը կատարւում է
 Խորենացու բերանից:

Ա. Գիրք, գլ. 31, 32, Այս վերջին երկու գլխում Խորենացին շա-
 րունակում է իւր կողմից պատմել. երբեմն խօսքը տալով առասպելին,
 «գործէ ասեն առասպելք», երբեմն երգին՝ «ընդ վիշապաց ասէ ին
 յերգն կռուել նմա և յաղթել. և կարի իմն նմանագոյնս զէրակլեայ
 նահատակութեանցն նմա երգէ ին»: Այլ ասէ ին զսա և աստուա-
 ծացեալ. և անգրի (տպ. անդ) յաշխարհին Վրաց զսորա չափ հասակի
 կանգնեալ: Երբեմն էլ իւր անձնական վկայութիւնն է մէջ բերում.
 «Զայս երգելով ոմանց բամբուսմբ Լուաք իսկ ականջօք մերովք»:

կամ թէ՛ «Ոչինչ ճշմարտագոյն ունիմ պատմել քեզ»։ Մի անգամ էլ, Տրովադական պատերազմի առթոյլ յիշում է Հոմերոսին։ Մարարասի հոտն անգամ՝ չկայ։

Պարսից առասպելների երկու գլուխը արդէն ոչ որ Մարարասից առնուած չէ համարում։ անցնինք սրեմն Բ. գրքին։

Կարճ կապելու համար ասենք, որ Բ. գրքի առաջին իննը գլուխները, որ ենթարկւում են մեր հետախուզութեանը, բոլորն էլ ամբողջովին գրուած են Խորենացու բերանից։ Պատմողն է ինքը Խորենացին ծայրէ ծայր։ Նա յիշում է տեղ տեղ առասպելներ, հին զրոյցներ, օրինակ՝ Հադամակերտի, Տորքի, Սլաքի վերաբերութեամբ, տեղ տեղ իւր սեպհական դատողութիւններն ու կարծիքները, ժամանակակից և տեղագրական ծանօթութիւններ, նաև իւր տատամսութիւնները, օրինակ՝ ամբողջ 7 և 8 գլուխները նախարարութեանց վերաբերութեամբ։ Աերջապէս մի տեղ յիշում է Հերոդոտոսին (գլ. 2), մէկ տեղ՝ Սուրբ Գիրքը (գլ. 1), մի այլ տեղ Աբիդենոսին (գլ. 8) և, հուսկ ուրեմն, իններորդ գլխի վերջում Մարարասին այսպէս՝ «Աստանօր սպառին բանք ծերունւոյն Մար Արաս Կատինայ»։ Այս բոլորից հետեւում է որ այդ ինն գլուխները, ինչպէս և Խորենացու առաջին ամբողջ գիրքն էր, Խորենացու բառով ասած՝ «հաւաքումն են»։ Բայց անշուշտ այս իննը գլուխներում շատ բան կայ Մարարասից առնուած, բայց ոչ բոլորը։

Մարարասի իրրև թէ՛ նինուէից բերած գիրքը, որից և քաղուածքներ արձանագրուեցան Մծրինում, կարող էր հասնել մինչև Աղեքսանդր Մակեդոնացի, որովհետև իրրև թէ՛ վերջինիս հրամանով էր թարգմանուել քաղգէարէնից յունարէն։ Բայց մենք Ա. գիրք 8 գլխում տեսանք, որ Խորենացու ունեցած Մարարասում կային և տեղեկութիւններ Պարթևաց թագաւորութեան սկզբնաւորութեան մասին, իսկ այս Բ. գիրք 9 գլխից կարող ենք հետևեցնել որ Մարարասի այդ տեղեկութիւնները հասնում էին մինչև Աաղարշակի որդի Արշակը։

Ե դր ա կ ա ց ու թ իւ ն։ Այժմս տեսնենք ինչ չափով է ներկայանում մեզ Մարարասը, ըստ Խորենացու վկայութեան։ Խորենացու ունեցած Մարարասում կար Հայկից և Բէլից սկսած մինչև Արայ—Համիրամի պատմութիւնը, առնուած (իրրև թէ) արձանի վրայ գրոշմուած հատուածից։ Հատ բաներ առնուած էին վէպից, որ չկային Մարարասի մէջ, ինչպէս օրինակ Համիրամի մահը, Վան քաղաքի շինութիւնը, Սօսիների պաշտամունքը և այլն։ Այնպէս որ կարելի է ասել, որ Խորենացու բուն աղբիւրը վէպն էր և Մարարասի վկայութիւնը՝ միայն գրաւոր աղբիւրից առած փաւերացումն։ Մարարասի մէջ կար նաև յիշատակութիւն Բագրատունիների, Արծրունիների և Ան-

գեղ տան ծագման մասին: Աերջապէս Մարաբասի գրքում կար մի յաւելուած, որտեղ պատմում էր այդ գրքի ծագման մասին, որ կապուած էր պարթև Արշակ մեծի և Վաղարշակ՝ Հայոց թագաւորի հետ: Աերջապէս՝ Պարթևների մասին եղած տեղեկութիւնները հասնում էին Մարաբասի մէջ մինչև Վաղարշակի որդի Արշակի թագաւորութեան վերջը: Ահա Խորենացու ունեցած ամբողջ Մարաբասը, — մի քանի երես բան, Բոլորովին ուրիշ աղբիւրներից էին Պարոյրի բաղմամբիւ նախորդների և յաջորդների, Տիգրանի և Աթաշակի, Տիգրանի յաջորդների պատմութիւնը, որ և բռնում է Խորենացու Ա. գրքի մեծագոյն մասը: Բ. գրքի ինն գլուխներից էլ Պարթևների թագաւորութեան վերաբերեալ գլխաւոր գծերը մի կողմ դրած, որ Մարաբասիցն են, մնացեալ բաղմամբիւ մանրամասնութիւնները, մանաւանդ նախարարական տների ծագման վերաբերեալ գլուխները առնուած են ոչ Մարաբասից, Այսպիսով մենք հասնում ենք այն եզրակացութեանը, որ մինչև այժմ Մարաբասին վերագրուածից հազիւ $\frac{1}{5}$ մասն է Մարաբասից առնուած, իսկ $\frac{2}{5}$ -ը Մարաբասինը չէ:

Այս երկար, բայց անհրաժեշտ նախապատրաստութիւնից յետոյ, առաջիկայ յօդուածում, մենք կանցնենք վերջապէս քննադատների Խորենացուն վերագրած հակասութիւններին, Մարաբասի առթու: Այդ յօդուածում կը տեսնենք նաեւ թէ ինչն որ հետեւանք ներքինում այս մեր Մարաբասեան տեսութիւնից:

ՄԻԱԲԱՆ: